

O'QUVCHILARDA ONGLILIK PRINSIPINI SHAKLLANTIRISH VA TATBIQ ETILISH XUSUSIYATLARI

Gulchehra Sagdiyevna Shaxaldarova

O'zMU Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

shaxaldarovag@gmail.com

Особенности формирования и реализации принципа сознательности у школьников

Гульчехра Сагдиевна ШАХАЛДАРОВА

Доктор философии (PhD) по педагогическим наукам УзНУ

shaxaldarovag@gmail.com

Features of the formation and implementation of the principle of consciousness in pupils

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences UzNU

Gulchekhra Sagdiyevna SHAKHALDAROVA

shaxaldarovag@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu tatqiqotning asosiy maqsadi ta'lim jarayonida didaktik prinsiplar tatbig'i xususiyatlariga qaratilgan. Ma'lumki, o'quv jarayoning muvaffaqiyatli va samarali natijasi ta'lim jarayonining qonun-qoidalari, ya'ni talimga qo'yilgan didaktik talablar va prinsiplarga qay darajada amal qilishga bog'liqdir. Chunki ta'lim prinsiplari qay darajada amal qilishga bo'liqdir. Chunki ta'lim prinsiplario'quv jarayoniga qo'yiladigan ijtimoiy talablar, ta'limni tashkil etish va boshqarishda rioya etiladigan qonun qoidalar sifatida amalda qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: Onglilik; izchillik; sistemalilik; vizual; audiovizual; audiolingval; verbal; noverbal.

Аннотация

Основное внимание в этой статье уделяется применению дидактических принципов в преподавании процесс обучения. Общеизвестно, что успех и эффективность процесса обучения зависит от того, в какой степени он регулируется, то есть от дидактических требований и принципов, изложенных в процессе обучения. Потому что принципы обучения актуальны. Поскольку принципы образования применяются к социальным требованиям, предъявляемым к процессу обучения, применяются правила, регулирующие организацию и управление образованием.

Ключевые слова: сознательность; последовательность; прочность; систематичность; аудиовизуальный; аудиолингвальный; вербальный; невербальный;

Abstract

The focus of this article is on the application of didactic principles in educational process teaching. It is well-known that the success and effectiveness of the learning process depends on how well the educational process is implemented, is the didactic requirements and principles set out in the learning process. Because the principles of education are relevant. Because the principles of education apply to the social requirements for the learning process, the rules governing the organization and management of education.

Key words: visual; audiovisual; audiolingual; systemness; consciousness; substantiality; verbal; non-verbal; consequence.

Pedagogik ensiklopediyalarda prinsip–lotincha (principium) biror-bir nazariyaning asosi, boshlanishi, asosiy boshlang'ich qoidasi; boshqaruvichi g'oya, faoliyat ta'limning asosiy qoidasi, umumlashtirilgan talab ma'nolarini anglatadi, deb ta'riflangan. Didaktikada ta'lim prinsiplari asosida didaktik talablar (qoidalar) tizimi aniqlanadi.

Didaktika ta'lim maqsadi, vazifalari, mazmuni, vosita va metodlari haqidagi fan sifatida uzoq tarixga ega, jumladan didaktik prinsiplar ular haqidagi qarashlar ham rivojlanish bosqichlariga ega. Pedagogik asarlarda didaktik qarashlar g'arbda shartli ravishda uch tizimga bo'lib tariflanadi:

- an'anaviy tizim, talim markazida uning ma'sul o'qituvchi faoliyati uning shaxsi, nutqi, o'qitish metod va vositalari turadi. O'qituvchi bilim beruvchi (aktiv), o'quvchi esa qabul qiluvchi (passiv) vazifasini bajaradi. Bunday tizim XV-XX asr boshlarigacha amal qilgan bo'lib asosiy namoyondalari Y.A.Komenskiy, I.Pestalotsiy, I.Gerbert va boshqalar.

- pedagogik tizim XX asrdan boshlanadi, uning asoschilaridan biri amerikalik faylasuf va pedagog Jon Dyui xisoblanadi. Uning g'oyalari o'quvchi shaxsi prinsiplari va o'quv faoliyat bilan bog'liq. (Learner-centered)

- zamonaviy didaktik tizim esa ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchining ma'lum bir maqsadga erishishi yo'lida birgalikdagi faoliyatlari yaxlit tizim sifatida qaraladi va yuqoridagi ikkala tizimning yutuqlaridan samarali foydalanishga xarakat qiladi.

Didaktikaga oid ma'lumotlar qadimiy sharq allomalari asarlarida ham keltirilgan. IX-XVIII asrlarda Farobiy, Xorazmiy, Ibn Sino, Kindiy, Beruniy, Sadiy, Muxammadxo'ja Bexbudiy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Munavvar Qori, Axmad Donish, Abdurashidxonov kabilar ham o'z asarlarida ta'lim-tarbiyaga oid qimmatli fikrlarini bildirganlar va bu fikrlar hozirgi kunda o'z dolzarbligini yoqotmagan(1,125).

Ushbu ilmiy maqolamizda onglilik prinsipi, uning didaktik mohiyati ham chet til ta'limida qo'llashi xususiyatlari haqida fikr yuritishdan avval zamonaviy didaktik, jumladan barcha predmedlar ta'limida asos hisoblangan prinsiplar ta'lqinini ko'rib chiqamiz.

Pedagogik adabiyotlarda takidlab o'tilganidek prinsiplar umumiylik xususiyatiga ega bo'lganligi sababli barcha o'quv fanlari ta'limning barcha bosqichlarida qo'llaniladi va o'z mohiyatiga ko'ra o'qituvchi va o'quvchining ta'lim jarayonidagi faoliyatiga daxldor didaktik kategoriya sifatida ta'riflanadi A.zunnunov, U.Maxkamov, X.Ibragimov, Sh.Abdullayeva va boshqalar (1,286).

Ta’lim jarayonida ongli munosabat va unda shug’illanuvchining faolligi har qanday pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi. Ta’lim-tarbiya jarayonida bu prinsipni qo’llash mashg’ulotni umumiy vazifalariga qiziqish uyg’otish va fikrlashni shakllantirish bilan boshlanadi. Chet til o’qitishda ushbu predmetning xususiyatlari va ta’lim sharoitlarini hisobga olgan xolda didaktik prinsiplar asosida o’qitish maqsadlarni belgilash, mazmunini tanlash, taqsimlash va taqdim etish, vosita, metod va texnologiyalarni qo’llash respublika miqiyosida ham joriy metodikada ham tadqiqot jarayoni o’rganilgan va qator olimlar tomonidan dalillar keltirilgan.

- metodik muommolarni hal etishda didaktik prinsiplarga amal qilmaslik to’g’rirog’i qanday tatbiq etishni bilmaslik;
- prinsiplar tatbig’ida qator anglashilmovchilik va chalkashliklar mavjudligi;
- chet til predmeti didaktik maqomi va xususiyatlarini belgilashda noaniqlik mavjudligi;
- zamonaviy multilingval va multimadaniy sharoitda chet til o’rgatish o’rganishning asosiy qiyinchiliklari chuqur tatqiq etilmaganligi;
- CEFR darajalariga ko’ra ta’lim mazmunini tanlash va cheklash takomillashtirilmaganligi;
- chet til o’qitishda aproksimatsiya darajalarini ishlab chiqarmaganligi va boshqalar.

Ta’lim prinsiplarini tadqiq etish zaruriyati yana shu bilan asoslanadiki ularning amaliy tadbig’i har qanday predmetni har qanday o’quv muassasasida o’qitishda yuqori samaradorlikka erishish uchun kalit bo’lib xizmat qiladi deb takidlanadi.

Chet til o’qitish prinsiplari borasida metodikada o’ziga xos qarashlar mavjud va ular shubxasiz, ushbu o’quv predmetining didaktik maqomi va xususiyatlaridan kelib chiqqan xolda umumdidaktik va metodik prinsiplarga ajratib o’rganiladi. (Minyar-Belaruhev, Y.I.Passov, G.V.Rogova, F.M.Robinovich, V.V.Safanova, V.Rivere, J.Lompier, A.A.Miralyubov, N.I.Geiz, N.B.Galskova va boshqalar). Sanab o’tilgan mualliflarning ishlarida didaktik prinsiplarining chet til ta’limidagi tatbig’i masalasi sinchiklab o’rganilgan, ilmiy tadqiqot darajasida izlanishlar olib borilgan.

Tadqiqotimiz ilk natijalariga (dars jarayonini kuzatish, darslik va boshqa ta’lim vositalariga taxlil o’rganish) ko’ra aytish mumkinki ayrim hollarda uzviylik, tizimlilik, soddadan-murakkabgacha, shaxs individual xususiyatlarini xisobga olish onglilik, faollik, ko’rgazmalilik va boshqa didaktik prinsiplarga chet tili o’rgatishda to’g’ri amal qilinmay, oqibatta ta’lim samaradorligiga erishish qiyin kechmoqda. Masalan chet til o’qitishda onglilik prinsipining amalda qo’llasnilishiga e’tibor qaratadigan bo’lsak quyidagi kamchiliklarnikeltirish mumkin:

- til haqidagi tarif va qoidalar;
- taqlid orqali tilni o’rganishni keragidan ortiq qo’llash;
- tayyor matn, dialoglarni yodlash;
- nazariy bilimlarni amaliyotdagi ajralgan holda diduktiv o’rganish;
- o’quvchi til tajribasidan, tarjimada o’z o’rnida foydalanmaslik;
- kommunikativ-kognetiv kompetensiyani rivojlantirish maqsadi mazmun- mohiyatiga e’tibor bermaslik;
- bixevoristik yondashuvga asoslangan xoriji metodlardan foydalanish ham onglilikni ta’minlamsligi mumkin.

Onglilik prinsipini amaliyotda qo’llash quyidagi qoidalarga rioya etishni talab etadi:

- Bilim olishning hayotda muhimligi va ahamiyati o'quvchilarga tushuntirib, aniq maqsad va vazifalarni shakllantirish.

- O'qitish jarayonida barcha bilish shakllaridan: tahlil va sintez; induktiv va deduktiv, taqqoslash va qarama-qarshi qo'yish va ulardan foydalanish.

- O'quvchilarda mavjud bilim va ko'nikmalariga tayanib, obrazli taqqoslash usulidan foydalanib, har bir so'z gaplarni ma'nosini ochib berish.

- O'quvchilarning o'zaro o'qitish kuchidan unumli foydalanib, qo'yilgan savollarga jamoa bo'lib javab topish.

- O'quvchilardagi mavjud bilimlar bilan berilayotgan bilim orasidagi mantiqiy bog'lanish yo'q joyda onglilik bo'lmasligini esda tutgan holda, ularni aqli yetmay turgan joylarni, ulardagi bor bilim bilan mantiqiy bog'lab berish.

- O'quv fanini hech qachon dars markaziga qo'ymay, dars markazida doimo o'quvchi turishi.

- O'qitish jarayonini yanada muvaffaqiyatli o'tishi uchun misollar bilan mustahkamlash.

- O'qitish jarayoni yanada muvaffaqiyatli o'tishi uchun, har bir tushuncha berilganidan keyin, uni bir necha misollar bilan mustahkamlash.

- Faqat aql va hissiyotdan kelib chiquvchi dalillarga tayanib o'qitish.

- Bolalarni o'qishga o'rgatish.

- Ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy tasir o'tkazuvchi ichki va tashqi omillarni doimo bartaraf etish.

- Berilayotgan bilimning to'g'riligiga, bolalarda hech qanday gumon qolmasligi va yoddan chiqmasligi uchun bilimni asos va dalillar bilan berish.

- Haqiqiy bilimga ega bo'lgan deb, uni qaytarib aytib berganga emas, balki bu bilimni amaliyotda qo'llay olganda aytiladi.

- O'quvchilardagi kuzatuvchanlikni rivojlantirib, hayotdagi voqealikalarni ilmiy asoslab berish yo'li bilan ularda onglilikni kamol toptirish.

- O'qituvchi aytganlarini qaytarish, birovlardan ko'chirish va aytib turish hollariga yo'l qo'ymaslik o'quvchini mustaqil fikrlashga o'rgatish.

- Berilayotgan bilimni har tomonlama tahlil qilib berish yo'li bilan bolalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish (7,86).

Didaktik prinsiplar tatbig'idagi ko'rsatib o'tilgan va boshqa kamchiliklarga yo'l qo'yishga asosiy sabablaridan biri chet tili predmetining ta'limdagi maqomi va xos xususiyatlarini etiborga olmaslik deb hisoblash mumkin. Fanshunoshlar allaqachon o'quv predmedlarini uchta katta guruhga ajratib tariflangan:

1. Fan asoslarini o'rganuvchi predmetlar (kimyo, astanomiya, fizika va boshqalar)

2. Maxorat va malakani o'rganuvchi predmetlar (jismoniy madaniyat, musiqa, tasviriy san'at va boshqalar)

3. Faoliyatga o'rgatuvchi predmetlar (chet tili va boshqalar)

Chet tlini bir yoki ikki guruh fanlari bilan ajratish oqibatida ham prinsiplar noto'g'ri qo'llanilishi mumkin. Kamchiliklarni yoqotish, nazarimizda ularni bilishdan boshlanadi. Avvalo, chet til predmeti, uni o'qitishning bugungi ijtimoyi mavqei ko'zlangan maqsadga erishishi mazmuni, vositalari,

metodlari hamda prinsiplarini chuqur o'rganish va tadqiq etish zarur. Yuqorida nomlari tilga olingan mualliflarni ayrimlarini fikriga ko'ra chet til ta'limini har tomonlama tabiiy muhitga yaqin, kommunikativ vaziyatlar asosida o'rganish, ya'ni kommunikativ faoliyat olib boorish jarayoniga aylantirish zarur, buning uchun esa auditoriyada tildan o'zaro ijtimoiy insoniy aloqalarni o'rgatishga qaratilgan amaliy maqsadni ko'zlaydigan mikroduyoni tashkil etish lozim. Mualliflar fikrlariga qo'shilgan holda ularni umumlashtirib aytish mumkin chet til ta'limini markazida multilingvo va multimadaniy olamda muloqotolib boruvchi ikkilamchi shaxs – o'quvchi, uning har tomonlama xususiyatlariturishi kerak. Didaktik prinsiplarning biri sifatida tan olishgan onglilik prinsipini misolida korib chiqish ushbu mavzuning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Zamonaviy chet til o'qitish metodikasida onglilik prinsipi nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki bu o'quvchi shaxsi kommunikativ-kognitiv, ijtimoiy madaniy, strategik, kompensator, diskursiv, lingvistik kompetensyalarni uzviy rivojlantirish onglilik prinsipigachuqur asoslangan xolda amalga oshiriladi. Onglilik prinsipiing didaktik talqiniga e'tibor qaratamiz. Barcha didaktik adabiyotlarda onglilik o'quvchi shaxsining (ruxiy) psixologik faoliyati oily shakli bo'lib, aql-idrok, tushunchaga egaligini anglatadi, onglilik natijasida o'quvchi o'zlashtirgan bilimlarga ma'lum munosabatta xosil bo'ladi, emotsional kechinmalar uyg'onadi, bilimlarning ongli o'zlashtirish o'quvchini mustaqil, tanqidiy fikrlash, mantiqiy tafakkurni rivojlantirishni nazarda tutadi (6,278).

Chet tilini o'rgatish o'rganishda onglilik prinsipi o'ziga xos ravishda amal qiladi. Onglilik prinsipini evolyutsion tarixga nazar tashlash bu prinsip turli davr chet til ta'limida turlicha tatbiq etilganini ko'rish mumkin. Bu albatta, tabiiy jarayon hisoblanadi, chunki o'qitish nazariyasi va amaliyoti rivojlanib borgan sari prinsiplar ham shakllanib eski ko'rinishini o'zgartiradi. Prinsiplarga asoslanib ta'lim berish esa o'quv jarayoni uning qonuniyatlari asosida tashkil etishga, maqsadlarni belgilab olishga, ta'lim mazmuni tanlab olishga, talim metod va texnologiya ishlab chiqishga yordam beradi.

Onglilik aqliy tarbiyani amalga oshirish uchu poydevor hisoblanadi. Onglilik prinsipi haqida gapirib A.A.Leontev zamonaviy chet til ta'limini kognitiv jarayon sifatida tashkil etishda, ya'ni o'quvchida verbal va noverbal (predmed) mazmunga ega olam manzarasini shakllantirishda onglilik amal qiladi. Til va madaniyatni integrallashgan xolda o'rgatish o'quvchida qiyoslash, mushoxada etish, o'z tajribasiga tayanish, taxlil qilish, o'xshashlik va farqlashni ajrata olish, xulosa chiqarish kabi kognitiv amallarni ong ishitrokida bajarilad deb hisoblaydi.

Bu fikr tarfdorlari kognitivizm g'oyalrini ilgari surgan xolda onglilik kognitiv jarayonlardan iborat ekanligini ochib beradilar.

Didaktika va chet til o'qitish metodikasi fanlarining o'zaro munosabatlari, prinsiplar hamda chuqur ilmiy izlanishlar olib borgan olim V.V.Krayevskiy didaktik prinsiplar, xususan onglilikning chet til talimida amal qilishi haqida o'z fikr muloxazalarini bildirgan. Uning fikriga ko'ra chet tilni o'qitish metodikasi o'z xususiyatlaridan kelib chiqib o'qitish va o'rganishni, ya'ni o'qituvchi faoliyati bilan o'quvchining olamni bilishi o'rgatishdagi bog'liqlikni chet tilni o'zlashtirish jarayonida o'rganadi. Shunga ko'ra onglilik chet til o'qitishda o'z gacha xususiyat kashf etadi, o'zgaradi (transformatsiya) bo'ladi va metodik prinsiplarga aylanadi. O'quvchi ona tilidagi tajribasiga suyanib til o'rganishdagi interferensiya qiyinchiliklarini ongli bartarf eta oladi, til materiallarini anglash, manosini tushungan xolda

nutq faoliyatida qo'llash usullarni egallaydi. Muallif didaktik prinsiplar o'zgarib metodik mavzuga ega bo'ladi degan fikrlarni ilgari surgan V.V.Krayevskiy “Дидактика и методика”(3,346).

Yuqorida keltirilgan fikr muloxazalarni umumlashtirib aytadigan bo'lsak onglilik prinsipi chet til muloxazalarni umumlashtirib aytadigan bo'lsak onglilik prinsipi chet til predmetini o'qitishda amaliy tatbiq etilganda o'quvchining intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi, o'rganilayotgan materialni anglash va maqsadli qabul qilish, ijodiy yondashish nutq faoliyatini sodir etishda qatnashadi.

Chet til ta'limida onglilik prinsipi va boshqa prinsiplar asosida o'quvchining bir necha kompetensiyalarni o'z ichiga olgan kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish uchun quyidagi yo'l yo'riqlarga amal qilish zarur:

- tabiiy va sun'iy nutq vaziyatlaridan unumli foydalanish;
- qoida – instruksiyalardan til birliklari shakli, mazmuni va funksiyalarini o'zlashtirishda foydalanish;
- notanish materialni faxmlab tushunishda kontekslardan foydalanish (sinonim, antonim, konversiya va boshqalar);
- verbal, noverbal (audiovisual) aralash ko'rgazmalilikdan foydalanish;
- kretiv (ijodiy) topshiriqlardan foydalanish;
- muammoli topshiriqlardan foydalanish, qiyinchiliklardan foydalanish;
- qoida-tarifni nutqiy yo'naltirish, ya'ni algoritimlardan foydalanish;
- mustaqil ishlashni tashkil etish orqali onglilik prinsipini tatbig'ini yanada takomillashtirish mumkin.

Shunday qilib, chet til ta'limining barcha bosqichlarida onglilikni ta'minlash uchun yuqorida sanab o'tilgan tavfsiyalarning har birini ta'lim sharoitini hisobga olgan holda tizimli, izchil va uzviy bog'liqlikda integral-yondashuv asosida texnologiyalarni ishlab chiqish lozim.

Onglilik prinsipiga amal qilish xotira, tasavvur, bilish qobilyati, tafakkur, nutq, mustaqil izlash, o'z-o'zini boshqarish, xolis baxolash kabi intellektual salohiyatlarni shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirishga xizmat qiladi va chet til fani orqali o'z mustaqil fikriga ega bir necha tillar muloqot qilaoladigan ijodkor yoshlarni tarbiyalashdek maqsadga erishish imkoniyatini kengaytiradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi. Toshkent. 2008 –286 b.
2. Jalolov J. Chet til oqitish metodikasi. “O'qituvchi” nashriyot – matbaa ijodiy uy. Toshkent 2012–429 b.
3. В.В. Краевский “Дидактика и методика” Москва. 2007–346 с.
4. CEFR - Common European Framework of Reference for Languages: Learning. Teaching. Assessment. Strasbourg, 2001.
5. Жумаев А.Ш., Рискулова К.Д., Тоджибаева К.С. Дидактика таълим назарияси. “Navro'z” нашриёти, 2019 –1256.
6. Richards J.C. Rodgers Th.S. Approach and Methods in Language teaching. 2nd ed – Cambridge university press, 2001 – 278 p.

7. Mavlonova.R.A., Raxmonqulova.N.H., Matnazarov.K.O., Shirinov.M.K., Xafizov.S.
“Umumiy pedagogika” Toshkent. 2018 – 86 b.